

**Ісай Фалькевич (1883–1937) – революціонер,
прокурор, цензор, голова правління «УРЕ»,
«прихований троцькіст»**

У статті реконструюється біографія правника, публіциста, видавничого працівника Ісая Фалькевича — однієї з ключових постатей незавершеного проекту початку 1930-х рр. щодо видання «Української радянської енциклопедії».

Ключові слова: Ісай Давидович Фалькевич, «Українська радянська енциклопедія», політичні репресії.

Постать І. Фалькевича впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. була доволі помітною у суспільно-політичному й видавничому процесі УСРР, але й досі не привернула спеціальної уваги дослідників цієї доби. Лаконічна інформація про нього подана у книзі Л. Абраменка й А. Амонса¹. Навіть у ґрунтовній спеціальній розвідці О. Рубльова й М. Фельбаби, присвяченій біографіям провідних співробітників скрипниківської «УРЕ», ця постать не висвітлюється².

Народився Ісай Давидович Фалькевич 14 січня 1883 р. у м. Олександрівську (нині Запоріжжя) в багатодітній (дев'ятеро дітей) єврейській родині. Через ранню й тривалу хворобу батька, дрібного службовця на млині, згодом хлібного маклера, і його ранню смерть усі діти змалку змушені були працювати. Наприклад, десятирічний Ісай розпочав трудову біографію на рибному оптовому складі. Рано здобутий життєвий досвід швидко привів його до лав революціонерів-соціалістів.

Із 1901 р. І. Фалькевич належав до РСДРП: 1901–1903 рр. — «іскрівець»; згодом меншовик (1903–1906 рр.), троцькіст (1906–

* Борчук Степан Миколайович — кандидат історичних наук, докторант відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Абраменко Л.М., Амонс А.І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. – К.: Істина, 2006. – С. 109–110.

² Див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

1918 рр.). Остання партійна належність із часом відіграє фатальну роль у його долі. Упродовж 1907–1914 рр., рятуючись від переслідувань поліції, він перебував в еміграції у країнах Європи (Австрія, Німеччина, Швейцарія, Франція, Бельгія, Італія), працював фізично, заробляючи на прожиття, та одночасно виконував партійну роботу. Повернувся до Росії у середині 1914 р., був заарештований і відправлений на фронт, де невдовзі зазнав поранення й після одужання підпав під демобілізацію. Еволюціонуючи в бік більшовизму, 1918 р. у м. Олександрівську організував групу «незалежних соціал-демократів» (понад 60 осіб, переважно робітників-партійців). У січні 1919 р. вона влилася до лав КП(б)У, а І. Фалькевич став членом бюро губкому КП(б)У³.

У наступні роки Ісай Давидович, як «солдат партії», слухняно виконував доручення республіканського більшовицького керівництва, обіймаючи низку відповідальних посад. Попри відсутність у нього будь-якої систематичної освіти, у тому числі спеціальної правничої, «висуванець» послідовно обіймав посади завідувача губернськими відділами юстиції в Олександрівську (Запоріжжі), Самарі, Харкові й Чернігові; керував губернським фінансовим відділом в Олександрівську; був членом губвиконкомів у Самарі, Харкові й Чернігові; чернігівським губернським прокурором; у Харкові 1922–1926 рр. — прокурором касаційної колегії Верховного трибуналу УСРР, помічником Генерального прокурора УСРР, членом Президії Вищої ради народного господарства УСРР (1926–1928 рр.). Упродовж 1928–1930 рр. очолював Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт) та за цією посадою був членом колегії Наркомату освіти УСРР, редактором часопису «Літопис українського друку»⁴.

Упродовж першого радянського десятиріччя Ісай Давидович у газетах і часописах опублікував понад 300 статей на політичну, господарську, профспілкову й правничу тематику. Декіль-

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 12, спр. 7975, арк. 2.

⁴ Там само.

ка його популярних, адресованих широкому загалу, праць з юридичних питань, зокрема в галузі радянського конституційного права, з'явилися окремими виданнями російською й українською мовами та були перекладені болгарською, німецькою⁵.

У середині 1920-х – на початку 1930-х рр. у радянській Україні вульгарно-соціологічна критика намагалася вилучити з літературного процесу казку як жанр⁶. Одним з епізодів боротьби з традиційною дитячою літературою була «справа» приватного харківського видавництва «Космос», що 1929 р. надрукувало збірку творів Г. К. Андерсена. У постанові президії Харківської окружної контрольної комісії від 15 серпня 1929 р. у цій справі, затвердженій президією ЦКК КП(б)У 20 грудня того ж року, зокрема, ішлося:

«а) Констатувати, що видані приватним видавництвом “Космос” казки є ідеологічно-чужі й шкідливі з погляду вимог соціального виховання; б) видання ідеологічно-ворожих та чужих нам казок, що мали візу ДНМК⁷ (потім конфіскованих), та незаперечення ДНМК проти випуску низки таких самих казок [...] свідчить про наявний прорив ідеологічного фронту в царині дитячої літератури, тим паче, що такі дозволи дані були приватниківів; в) видання ворожої, ідеологічно-чужої нам літе-

⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7975, арк. 2 зв.; *Фалькевич И., Житловский И.* Селянство и местные органы власти: Сельсоветы, райисполкомы и окрисполкомы. – Х.: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. – 158 с. (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своём государстве», кн. 3); *Фалькевич И., Житловский И.* Что должен знать о налогах каждый рабочий и крестьянин. – Х.: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. – 266 с. (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своём государстве», кн. 44); *Фалькевич И.* Государственное устройство (Конституция) СССР и советских республик / Предисл. Н. Скрипника. – Х.: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1930. – 132 с.; *Фалькевич И. Д.* Радянський державний устрій: Конституція СРСР і союзних республік у популярному викладі / З передм. М. О. Скрипника. – 5-те, переробл. вид. – Х.: Пролетар, 1931. – 164 с.

⁶ *Ярмиш Ю.Ф.* Казка літературна // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2: Д–К. – С. 374.

⁷ ДНМК — Державний науково-методичний комітет НКО УСРР.

ратури сталося через недостатню пильність одних та безпосередню співучасть у цьому виданні інших робітників (з-поміж них і партійців), закликаних контролювати та наглядати за всією видаваною літературою, а також ідейно керувати у педагогічній царині; г) притягнення приватником-книговидавцем до редагування і рецензування казок робітників, що мали безпосередній стосунок чи могли робити (і робили) вплив на проходження рукописів в ДНМК, Окрліті та Головліті, являє собою спробу видавництва “Космос” уникнути контролю радянських органів та забезпечити собі безборонне проходження своїх видань шляхом матеріяльного зацікавлення цих робітників»⁸.

У постанові наголошувалося про

«відсутність контролю від начальника Головліту тов. Фалькевича за переведенням правильної політичної лінії відповідальними співробітниками Головліту».

Ісаєві Давидовичу винесли догану, його заступник Латинський і політредактор Михайлова позбулися посад та партійних квитків, ще на трьох політредакторів Головліту було накладено стягнення. Водночас пропонувалося

«зміцнити апарат Головліту робітниками, про що поставити перед ЦК питання»⁹.

21 січня 1930 р. опитом членів оргбюро ЦК КП(б)У І. Фалькевич був звільнений із посади завідувача Головліту й виведений зі складу колегії Наркомосу УСРР. Практично синхронно це рішення схвалило політбюро ЦК КП(б)У. Заступив його на цензорській посаді Наум Калюжний¹⁰.

Утім, у резерві керівних працівників Ісай Давидович перебував недовго. 1 березня 1930 р. відбулося засідання комісії ЦК

⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1078, арк. 12.

⁹ Там само, арк. 12 зв.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34; спр. 187, арк. 89–90; Рубльов О.С. Калюжний Наум Михайлович (справжнє прізвище — Шейтельман; 08.03.1886–17.11.1937) // Енциклопедія історії України: У 8 т. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 46–47.

КП(б)У у справі видання «Української радянської енциклопедії» під головуванням секретаря ЦК П. Любченка. Було затверджено загальну редакційну колегію у складі Ст. Косіора, П. Любченка, М. Скрипника, В. Затонського, В. Чубаря, О. Шліхтера, А. Хвилі, А. Річицького, Й. Якіра та В. Порайка. Питання про головного редактора видання мало бути вирішене на політбюро. Тимчасово вакантною залишалася й посада завідувача видавництва¹¹. Утім, уже 18 березня політбюро ЦК КП(б)У не лише санкціонувало згаданий склад загальної редколегії енциклопедії, а й затвердило її головним редактором наркома освіти УСРР М. Скрипника¹². 30 квітня питання про «УРЕ» розглядав секретаріат ЦК КП(б)У. Згідно з рішенням, ухваленим на засіданні, «товариш Фалькевич» призначався головою видавництва «УРЕ», а редакційній колегії доручалося негайно приступити «до реалізації рішення ПБ щодо видання УРЕ»¹³. 7 вересня 1930 р., на підставі пропозицій культпровідділу ЦК, секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про мішане акційне товариство УРЕ», фундаторами якого визначалися Наркомос, Наркомзем, Наркомпоштель, ВРНГ, ВУАН, ДВО України, ВУРПС, Вукоопспілка, Держстрах, Наркомторг. Одночасно було затверджено персональний склад правління товариства. Його головою став І. Фалькевич¹⁴.

Нарешті, 11 жовтня 1930 р. головний редактор енциклопедії М. Скрипник звернувся з листом до політбюро ЦК КП(б)У, в якому запропонував низку кадрових змін і доповнень у редколегії й апараті видання. Серед іншого було запропоновано

«ввести до складу редакційної колегії голову правління УРЕ т. Фалькевича»¹⁵.

Того ж таки 1930 р. І. Фалькевич написав видану десятицифрним накладом брошура для масового читача — «Українська

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 188, арк. 31.

¹² Там само, арк. 2.

¹³ Там само, оп. 7, спр. 140, арк. 119.

¹⁴ Там само, спр. 142, арк. 61; спр. 153, арк. 26–27.

¹⁵ Там само, оп. 6, спр. 195, арк. 176.

радянська енциклопедія (до її видання)¹⁶. Невелике за обсягом (1 ум. авт. арк.) видання поділялося на шість розділів-параграфів, промовисті назви котрих говорили самі за себе: «Радянській Україні потрібна своя пролетарська енциклопедія»; «Радянська енциклопедія визначає перехід на вищий ступінь творчого процесу пролетарської культури»; «Наука є часть ідеологічної надбудови, що відповідає економічній базі»; «Кожній суспільній формації відповідає певний тип енциклопедії»; «Радянські енциклопедії»; «Українська радянська енциклопедія». Уже на початку автор стверджував, що розвиток української культури напередодні 13-ї річниці «Жовтневої революції» знаменний

«новим історичним явищем: розпочато роботу коло здійснення ухвали ЦК КП(б)У і українського уряду про видання Української радянської енциклопедії»¹⁷.

Щоправда, при цьому не з'ясовувалося, чому це «нове історичне явище» запізнилося на три роки — адже проект республіканської енциклопедії був заявлений ще X з'їздом КП(б)У (20–29 листопада 1927 р.). Читачеві роз'яснювалося, що *«енциклопедії буржуазної кляси були на користь справі буржуазії»,* натомість радянські — *«служать справі пролетаріату, вони є зброя його розвитку, його культури, його боротьби»*¹⁸. Так само безапеляційно стверджувалося, що започаткування низки енциклопедичних видань (великої та малої радянських енциклопедій, технічної, філософської, великої медичної, сільськогосподарської, літературної, військової, фінансової, державного права, місцевого управління й господарства тощо) — явище *«виключне, епохальне»*¹⁹.

Безперечно, найбільше смислове навантаження ніс заключний розділ брошури І. Фалькевича — «Українська радянська енциклопедія», в якому викладалося концептуальне бачення

¹⁶ Фалькевич І. Українська радянська енциклопедія (до її видання). – Х.: Акційне т-во «Українська радянська енциклопедія», 1930. – 32 с.

¹⁷ Там само. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 5.

¹⁹ Там само. – С. 10.

майбутнього республіканського енциклопедичного видання, його відмінність від московського проекту та навіть рівнозначність йому:

«“Велика українська радянська енциклопедія” матиме таке ж значення, як і союзна “Велика радянська енциклопедія”. В той же час вона матиме і своє окреме значення через те, що вона буде перша енциклопедія союзної республіки і, що вельми важно, Української»²⁰.

Стверджувалося, що розрахована на 40–50 томів «УРЕ» становитиме

«найбільший скарб, найбільший вклад в українську культуру, відкля робітники, селяни і трудящі зможуть повними [...] пригоршнями багато-багато років черпати всякого роду знання й освіти. Її розраховано виданням приблизно на 8 років і повинна вона мати не менш, як 50% оригінального матеріалу по всім розділам, стосовним до України і Західної України»²¹.

Наприкінці брошури окреслювалася доволі приваблива перспектива залучення до енциклопедичного проекту широкого загалу наукової й культурно-мистецької інтелігенції республіки:

«Цей новий величний замір Комуністичної партії (більшовиків) України і українського уряду дає широкий простір і вдячне поле діяльності всім радянським робітникам науки, всім ученим. Їм дається можливість внести великий, цінний і вдячний вклад в українську культуру, дається можливість участі у великому ділі великої політичної ваги. Нема ніякого сумніву в тому, що вся радянська громадськість [...] стежитиме з найбільшою увагою за роботою “Української радянської енциклопедії”, бо вона буде новою могутньою зброєю пролетаріатові в боротьбі і будівництві і являтиме нові вищі форми творчого процесу пролетарської культури»²².

За пізнішими свідченнями Ісая Давидовича, з посади очільника Головліту республіки й члена колегії НКО УСРР він пішов

²⁰ Фалькевич І. Українська радянська енциклопедія... – С. 26.

²¹ Там само. – С. 29.

²² Там само. – С. 30–31.

добровільно (отримавши відповідну санкцію секретаря ЦК П. Любченка та А. Хвилі) — унаслідок конфлікту зі М. Скрипником. Однак в керівному апараті енциклопедії йому знову ж таки довелося перебувати в одній «команді» з впливовим наркомом освіти — головним редактором «УРЕ»:

«В УРЕ ж я опинився проти єдиного фронту — Скрипник, Речицький, Геттлер, Кленович, Біленький та ін. З першого дня роботи мене там буквально закльовували. Моє домагання ухodu було безуспішним, моя заява у ЦК щодо стану справ, даремного витрачання коштів й прохання про моє усунення жодного відгуку не мало. Скрипник зняв мене з Головреперткому, де я багато й з користю працював, і тим завдав удару по самолюбству й матеріально»²³.

Згадана заява І. Фалькевича до ЦК КП(б)У, написана наприкінці вересня 1931 р., була, власне, з одного боку, резюмуванням півторарічної роботи над проектом, з іншого — містила пропозиції керівника видавництва енциклопедії щодо істотного прискорення темпів її підготовки й удосконалення штатного розпису та структури редакції. Вона розпочинався так:

«Постанова політбюро про видання Української радянської енциклопедії надавала цій важливій справі великого політичного значіння. Цілком зрозуміло, що ця робота обумовлювала і належних темпів. [...]. Що маємо ми на цей час в цій справі? [...] Те, що виконано, є лише невеличка частина всієї роботи в цій галузі. По відділах техніки, радбудівництва та права — тематичні словники ще не замовлені, а по військовому відділу ще не розпочата взагалі будь-яка робота»²⁴.

Автор доповідної вважав, що перший том енциклопедії може з'явитися друком лише влітку 1933 р. за умови виконання низки організаційно-структурних і штатних заходів із перебудови роботи, що їх він пропонував розглянути ЦК КП(б)У:

«В чому причини такої затримки в роботі, яка приводить до великих зайвих витрат? В тому, що більшість т[оваришів], які призначені на роботу в УРЕ, вважають для себе роботу УРЕ

²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 271.

²⁴ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 324, арк. 49.

десятирядною, бо кожен з них має кілька інших “основних” робіт в інших місцях. Причини в тому, що цій роботі не надано належної уваги, належних і потрібних темпів. Вважаю, що далі так продовжувати не можна»²⁵.

Відтак щодо якісного поліпшення й кардинального прискорення роботи над енциклопедичним проектом І. Фалькевич пропонував:

«1) По видавництву: Видавництво УРЕ, як окреме видавництво з правлінням, кількістю 10 чол., з них 3 — голова, два заступники — постійно працюючих в УРЕ — зліквідувати, і утворити замість цього в кадрах ДВОУ (Державного видавничого об'єднання України. — С. Б.) енциклопедично-словниковий сектор. Виконання обов'язків завідуючого цим сектором можна покласти на одного з членів правління ДВОУ. Весь апарат, який потрібний буде для обслуговування цього сектору, може вкластися не більш, як [у] 7–8 чол. Це, по-перше, дасть не менш, як 20 000 крб. економії на рік лише по зарплатні; по-друге — ця видавнича робота буде щільніше ув'язана з питаннями як постачання паперу і поліграфбазі для цієї роботи, так і з питанням передплати й розповсюдженням [...]. 2) По редакції: Встановити твердий штат постійних робітників, який дійсно потрібен, решту робітників перевести на оплату за конкретну замовлену в кожного з них виготовлену ними роботу. Це може дати не менш, як 50 000 крб. економії на рік. 3) Встановити твердий строк виходу в світ 1-го тому, маючи на увазі, що строки виходу першого тому встановлювались вже чотири рази, та зобов'язати всіх призначених т[оваришів] до УРЕ працювати і дійсно нести відповідальність за доручену кожному з них роботу. Лише в цьому разі можна буде покласти край тому цілком ненормальному положенню, в якому опинилася УРЕ. Разом з тим, прошу Центральний комітет зважити на те, що мені особисто в УРЕ нема чого робити, що моє перебування в УРЕ є цілковито зайва втрата моїх сил. Отже, прошу Центральний комітет зняти мене з роботи в УРЕ»²⁶.

Загострення взаємин із головним редактором енциклопедії спричинило зрештою відхід І. Фалькевича від роботи над цим

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 324, арк. 49 зв.

²⁶ Там само, арк. 50–50 зв.

проектом. У квітні 1932 р. він був затверджений директором Діпроміста (Державного інституту планування соціалістичного міста) й уведений до складу колегії Наркомату комунального господарства УСРР. У серпні 1932 р. секретаріат ЦК КП(б)У затвердив його відповідальним редактором науково-популярного часопису «Строительство соц[иалистических] городов» — органу Наркомкомунгоспу УСРР та Діпроміста²⁷.

Уже за рік на цій посаді його застала ініційована сталінським посланцем П. Постишевим антискрипниківська кампанія та, як її складова, — «з'ясування» численних прорахунків у реалізації республіканського енциклопедичного проекту. Про це, зокрема, ішлося під час розгляду на політбюро ЦК КП(б)У 5 червня 1933 р. питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників» та в остаточній редакції жорсткого рішення з цього приводу (17 червня 1933 р.)²⁸.

13 липня 1933 р. президія Центральної контрольної комісії КП(б)У, розглянувши справу І. Фалькевича, ухвалила:

«Відзначити, що тов. Фалькевич, будучи головою правління видавництва УРЕ, був оточений чужими контрреволюційними елементами й без серйозного протесту прийняв на роботу чужих, ворожих Українській Радянській Республіці осіб (Бадан та інші), не зумів по-більшовицьки повести боротьбу з особами, які спрямовували йому на роботу контрреволюціонерів, буржуазних націоналістів, не викрив їх і не добився усунення їх від роботи з установи, яку він очолював, яку доручила йому партія. Працюючи в УРЕ й знаючи про те, що гроші, призначені для видання енциклопедії, використовувалися не за призначенням, що за їхній рахунок оплачувалися особи, які не мали нічого спільного з видавництвом, що гроші використовувалися безконтрольно й розтринькувалися, — як член партії т. Фалькевич не вживав проти цього жодних заходів»²⁹.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 324, спр. 257, арк. 334 зв.; спр. 265, арк. 231.

²⁸ Рубльов О., Фельбаба М. Доли співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років. – С. 224.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 247.

3 огляду на це президія ЦКК КП(б)У ухвалила:

«За завдану шкоду партії й радянській владі т. Фалькевич заслуговує виключення з партії. Але, взявши до уваги, що т. Фалькевич перебував під постійним тиском т. Скрипника, який своїм авторитетом й як головний редактор видавництва позбавив т. Фалькевича можливості впливати на добір співробітників і на хід організації матеріалу для видання енциклопедії й витрачання сум, — т. Фалькевичу оголосити сувору догану»³⁰.

Одначе на цьому партійні санкції проти Ісає Давидовича не припинилися, а невдовзі навіть стали більш жорсткими. В атмосфері набирання репресивною машиною обертів приводів для цього не бракувало.

31 грудня 1933 р. ЦКК КП(б)У постановила виключити І. Фалькевича з партії

«за дворушництво, зв'язок і підтримку контрреволюціонера Бадана»³¹.

Перебуваючи на посаді відповідального редактора часопису «Строительство соц[иалистических] городов» і маючи інформацію, що О. Бадан виключений з партії як «контрреволюціонер», Ісай Давидович, проте, прийняв його на роботу секретарем редакції. Тут Олександр Іванович Бадан пропрацював лише півтора місяці — до арешту 19 лютого 1933 р.³² Виключення І. Фалькевича з КП(б)У підтвердила комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б) 3 травня 1934 р.³³

Після остаточного рішення партійних інстанцій щодо позбавлення партійного квитка, чудово усвідомлюючи, що відтак не має жодних перспектив на пристойну посаду в УСРР, Ісай Давидович вирішив перебратися до Росії — на її сибірських об-

³⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 247.

³¹ Докладніше про О. Бадана-Яворенка див., напр.: Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко — учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.

³² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 182.

³³ Там само, т. 5, арк. 197.

ширах легше було знайти високооплачувану роботу й, зрештою, «загубитися». Така «стратегія виживання» на той час уже набула певного поширення не лише серед номенклатурної верхівки, а й у середовищі вітчизняної наукової та культурно-мистецької інтелігенції³⁴.

Отже, на початку серпня 1934 р. Ісай Давидович переїхав до Новосибірська, де вже якийсь час мешкали його старший син Марк, військовослужбовець-політпрацівник, і донька Євгенія (працювала народним слідчим) із зятем. У колишній квартирі у Харкові (вул. Дарвіна, 8/1, пом. 36) залишилися молодший син І. Фалькевича — Давид, студент 4-го курсу Харківського авіаційного інституту, та його небіж Кайдинов. Після залагодження відповідних формальностей у Новосибірську (візитів до місцевого вповноваженого комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) Ковальова та крайового прокурора Баркова) Ісай Давидович був призначений помічником прокурора Західносибірського краю з легкої промисловості й транспорту³⁵. Утім, робота на новій посаді виявилася надзвичайно нетривалою — НКВД УСРР посиленими темпами «розслідував» справу «всеукраїнської троцькістської організації», до складу активних учасників котрої, на думку республіканських чекістів, належав і І. Фалькевич.

Боротьба проти «прихованих троцькістів» (та фабрикування кримінальних «справ» щодо них) у радянській Україні розпочалася ще у жовтні 1934 р. Саме тоді оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів і пособництво їм з боку гнилих й ліберальствуючих елементів»³⁶. У затвердженому 22 жовтня з цього питання рішенні ЦК, зокрема, зазначалося:

«ЦК КП(б)У на своєму листопадовому пленумі (1933 р.) [...] вимагав від усіх парторганізацій України підвищення біль-

³⁴ Див., напр.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.: Полімед, 1999. – С. 202–203.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 5, арк. 198–199.

³⁶ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 367, арк. 1–1 зв.

шовицької пильності, завершення розгрому й розтрощення до кінця решток контрреволюційних націоналістів і троцькістів, що заблокувалися на спільній антирадянській платформі. Проте, внаслідок недостатньої більшовицької пильності з боку окремих партійних організацій, рештки розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ділянках, особливо в окремих наукових й навчальних установах, свою шкідницьку роботу»³⁷.

Таврувалися в рішенні й окремі керівники, котрі втратили «більшовицьку пильність», унаслідок чого до очолюваних ними організацій із «контрреволюційною метою» інфільтрувалися «шкідницькі елементи». Особливо наголошувалася двозначна, мовляв, позиція очільника Держплану УСРР Ю. Коцюбинського, що став на шлях «прямого прикриття дворушництва троцькіста Наумова, який проліз до цієї установи»³⁸. Згідно з ухвалою ЦК КП(б)У, шестеро осіб були виключені з партії, трьом оголошено сувору догану з попередженням, а Ю. Коцюбинського знято з посади голови Держплану УСРР і виведено зі складу членів ЦК КП(б)У³⁹. Серед «уламків контрреволюційного троцькізму», названих поіменно в рішенні ЦК КП(б)У, згадувався також І. Фалькевич⁴⁰.

Уже через тиждень після згаданої вище ухвали оргбюро ЦК КП(б)У, 1 листопада 1934 р., у Новосибірську начальник 1-го відділення секретно-політичного відділу крайового УГБ НКВД СРСР Попов підписав постанову про застосування щодо І. Фалькевича запобіжного заходу — арешту, оскільки він

«достатньо викривається в тому, що, як активний прибічник троцькістської опозиції, належав до складу контрреволюційного Всеукраїнського троцькістського центру»⁴¹.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 367, арк. 1.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, арк. 1 зв.

⁴⁰ Там само, арк. 1.

⁴¹ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 13.

4 листопада «троцькіст» І. Фалькевич разом з усіма матеріалами, вилученими в нього при обшуку, був етапований до Києва в розпорядження начальника СПВ УГБ НКВД УСРР Б. Козельського⁴².

Колишній голова правління «УРЕ» обвинувачувався у справі так званої «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», за якою проходило 25 осіб на чолі з Ю. Коцюбинським⁴³, у тому числі помічник прокурора Західносибірського краю І. Фалькевич, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Наумов-Леках, начальник техніко-економічного сектору Укргіпроводу Б. Рапопорт-Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я. Тун, референт Сталінського (Донецького) облплану Г. Винокур, професор Харківського держуніверситету В. Броннов, завідувач сектору бібліографії Книжкової палати О. Бервицький-Варфоломеев, заступник завідувача партійним відділом газети «Комуніст» Е. Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, на час арешту — ректор Київського держуніверситету Р. Левік, заступник головного редактора «УРЕ» І.-Б. Шведов, завідувач райвно Кам'янець-Подільського райвиконкому А. Альошин-Цикерман, завідувач плановим управлінням об'єднання «Сталь» Б. Шульман, заступник завідувача Сталінського облплану Л. Крижов, завідувач сектору капітального будівництва Держплану УСРР С. Крамер та ін.⁴⁴

В обвинувальному висновку стверджувалося, що НКВД УСРР «виявив і ліквідував контрреволюційну троцькістську організацію» з мережею осередків по республіці на чолі з «всеукраїнським центром». Відновлення «активної організаційної троцькістської діяльності» в Україні чекісти віднесли до 1931 р., а до середини 1932 р., мовляв, остаточно сформувалася «Все-

⁴² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 4, арк. 15.

⁴³ Докл. див.: *Пиріг Р.* «Справа» Юрія Коцюбинського // *Маршрутами історії / Упор. Ю. І. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін.* – К., 1990. – С. 318–328.

⁴⁴ *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 183–184.

українська троцькістська організація» та сконструювався «Всеукраїнський троцькістський центр»⁴⁵. До складу останнього входило п'ятеро осіб:

«1. Коцюбинський Юрій Михайлович, кол[ишній] голова Держплану УСРР [...], керівник всеукраїнського троцькістського центру. 2. Фалькевич Ісай Давидович, кол[ишній] меншовик [...], прихований троцькіст, на час арешту — пом[ічник] крайового прокурора в Новосибірську — оргсекретар троцькістського центру. 3. Наумов-Леках Давид Борисович, кол[ишній] бундівець, прихований троцькіст, кол[ишній] директор Інституту економіки ВУАМЛІН [...]. 4. Рапорт-Дар'їн Борис Самійлович, кол[ишній] активний троцькіст, який відбував ув'язнення в політизоляторі й декларував з маневреною метою про ідейне й організаційне роззброєння. 5. Тун Яків Абрамович, кол[ишній] бундівець, на час арешту [...] начальник сектору металургії й палива Держплану УСРР»⁴⁶.

Характерною особливістю цієї сконструйованої чекістами «організації» її ж «творці» визначили «дворушницькі настанови», якими нібито вона послуговувалася впродовж усього свого існування:

«Троцькістська контрреволюційна організація щільно зімкнулася з прямою агентурою фашистських інтервентів — підпільними націоналістичними організаціями, що проводили за закордонними директивами шпигунську й терористичну роботу на радянській Україні. Блок із націоналістами, прямими агентами західних інтервентів, поставив троцькістів у перші лави фашистської агентури, яка проводила на Україні підготовку інтервенції»⁴⁷.

Із двадцяти п'яти звинувачених у цій груповій «справі» принаймні четверо мали безпосередній стосунок до підготовки скрипниківської «Української радянської енциклопедії». Крім колишнього голови правління видавництва І. Фалькевича, до «нового складу» редколегії «УРЕ», затвердженого ухвалою по-

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 1, арк. 1.

⁴⁶ Там само, арк. 1–2.

⁴⁷ Там само, арк. 2.

літбюро ЦК КП(б)У від 22 вересня 1933 р., входили Ю. Коцюбинський, Р. Левік та І.-Б. Шведов (заступник головного редактора)⁴⁸. Персонально Ісаєві Давидовичу інкримінувалося наступне:

«а) Як член КП(б)У, починаючи з 1926 р., увесь період перебування в партії стояв на дворушницьких троцькістських позиціях, з 1926 по 1931 р. був зв'язаний з окремими троцькістами, допомагав їм матеріально, надавав сприяння у влаштуванні на роботу тощо; б) 1931 р. вступив до троцькістської к[онтр]-р[еволюційної] організації й посідав у ній керівне становище, а 1932 р. увійшов до складу всеукраїнського центру організації; в) як член центру керував організаційною роботою, брав участь у розробленні організаційної структури, тактики й програмних настанов організації; г) за дорученням троцькістського підпілля здійснював блок з українським націоналістичним контрреволюційним підпіллям»⁴⁹.

1 квітня 1935 р. Особлива нарада при НКВД СРСР визначила І. Фалькевичу покарання у вигляді п'яти років утримання в концтаборі особливого призначення та відправила до Суздальського політичного ізолятора⁵⁰.

Утім, як невдовзі «з'ясували» органи НКВД, під час слідства 1934–1935 рр. І. Фалькевич «приховав низку фактів» власної «антирадянської діяльності». Тому 10 грудня 1936 р. проти нього було порушено чергову кримінальну справу. Цього разу обвинувачення було набагато серйознішим — «підготовка терористичних актів проти керівників Комуністичної партії й радянського уряду», утворення «терористичної групи» при ВУАМЛІН та ін. Уже 10 грудня 1936 р. на очній ставці з І. Фалькевичем такі «терористичні наміри» підтвердив Ю. Коцюбинський.

Під час допитів Ісай Давидович заперечував власну причетність до підготовки «терористичних актів над керівниками

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 285, арк. 68; *Фельбаба М.* «Товариш Борис»: І. А. Шведов — заступник головного редактора «УРЕ» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 377–389.*

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 1, арк. 80.

⁵⁰ Там само, т. 2, арк. 143.

партії й держави», стверджуючи, що навіть не знав про наявність таких задумів у його колишніх колег по роботі. Визнавав лише, що був «одним із керівників правотроцькістської організації» в Україні, до якої, мовляв, вступив 1932 р. Попри заперечення підсудним власної провини, 10 березня 1937 р. на підставі статей 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила І. Фалькевича до вищої міри покарання. Уже за декілька годин після винесення вироку він був розстріляний на Донському кладовищі в Москві. Посмертно реабілітований рішенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 30 квітня 1957 р.⁵¹

Борчук С. Исая Фалькевич (1883–1937) — революционер, прокурор, цензор, председатель правления «УСЭ», «скрытый троцкист»

В статье реконструируется биография правоведа, публициста, издательского работника Исая Фалькевича — одного из ключевых участников незавершённого проекта начала 1930-х гг. по изданию «Украинской советской энциклопедии».

Ключевые слова: Исая Давидович Фалькевич, «Украинская советская энциклопедия», политические репрессии.

Borchuk S. Isai Fal'kevych (1883–1937) — a Revolutionary, a Prosecutor, Censor, Chairman of «URE», «Hidden Trots'kyst»

The article reconstructs biography of a lawyer, jurist and publicist Isai Fal'kevych — one of the key people of the unfinished project «Ukrainian Soviet Encyclopedia» in the early 1930s.

Key words: Isai Davydovych Fal'kevych, «Ukrainian Soviet Encyclopedia», political repression.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 43185, т. 12, арк. 27–28.